

LEVENDEL JÚLIA

„Minden elvi engedmény nélkül”^[1]

A néhány évtizeddel korábbi illegális szervezkedésekre gondolva írja Semprun, hogy „...kiábrándult feszengetés fog el ma, amikor felidézem ezt a múltat. A titkos utazásokat, a jövő ábrándját, a politikai elkötelezettséget, a kommunista harcostársak igazi testvériségét, ideológiai szóhasználatunk hamispénzét, mindezt, ami az életem volt, ami ennek az egész századnak a tragikus világképe volt, mindezt mára belepte a por, megkopott és nevetséges”, engem meg a nagyon is őszintének tetsző szavaitól fog el kiábrándult feszengetés, méghozzá nem az ő megtévesztéséből eredő. Olyannyira nem, hogy mire a replika kedvéért leírom: „kiábrándult feszengetés”, már kedvetlenül nézem a szavakat. Nem szeretem a szellemeskedő henyeséget, márpedig ez gyanúsán az. Hiszen értem, és próbálok is együttérzeni Semprunnal, de az ő átértékelési készsége mégiscsak idegen nekem. Manapság meg, a perverz gyónások és átértékelések divathulláma idején, majdnem reflexes ellenkezésre ingerel.

[1] Első megjelenés és a képek forrása: Bibó István élete – Nagyítás-fotógalleria, hvg.hu Liget, 2006. 10. 02. (Elérhető: <https://ligetmuhely.com/liget/levendel-julia-minden-elvi-engedmeny-nelkul/>. Letöltés ideje: 2023. 08. 25.).

I. KÍNOK-KÉTELYEK

Vajon szerencsésnek tudhatom magam, hogy nincs mit szégyellnem a múltamban? Vagy inkább merev, rugalmatlan vagyok, s alkati nehézkesség – így hát csöppet sem kérkedésre való –, hogy a sok évtized során alig-alig változtak vágyaim, nézeteim, s jószerivel semmit az értékrendem? Lehet persze mindkét állítás igaz – még valamiféle elragadtatott hálát is érezhetek az egyívű, szinte egy-lendületű életért, a kínok-kételemek (a feszengések) akkor bizonyára másfélék, de úgy látszik, el nem kerülhetők. S bár – talán már befejezett alakban is megkockáztatható – megmenekedtem a nagy fordulatoktól és irányváltoztatásoktól, így aztán nem volt miért köpönyeget fordítsak, és a legkíméletlenebb önvizsgálattal sem mutathatok olyan tettemre, ami büntudattal nyomhatna most – azt hiszem, el sem mulasztottam megtenni, amit és amikor meg kellett –, mégis látom, egyre élesebben, az elszalasztott, kihasználatlan lehetőségeket. Vagy inkább egyre elevenebbnek – már-már el se szalasztottnak – képzelem a lehetett volna jelene-tekét. Mert a bűnös, tehát tudatos, többnyire gyávaság motiválta „kihagyások” és a fizikai-biológiai végesség-határoltság szabta meg nem valósulások mellett akaratlanul (ártatlanul?) is csinál olyan lukakat az ember az életébe, ami később nem stoppolható.

Mostanában gyakran képzelődöm például létre nem jött Bibó-kapcsolatunkról – s éppen nem az '56-os hivatalos emlékévként inspirációjára, sőt, még a hivatalossá tett (anyagilag is honorált) megemlékezések iránti undoromat is hajlamos vagyok legyűrni, s akárcsak tíz meg húsz meg ötven éve, most is azzal a kamaszos, talán megmosolyogató dacossággal mondom, hogy most inkább legyűröm, és ezúttal nem lesz a Ligetben tüntető hallgatás, ezúttal az ellenállás más formáját kell próbálni, de mielőtt beleélhetném magam az „ellenállás” meg a „másféleség” életen át alakított pózába, kedvetlenítő józansággal tudom, mennyire észrevétlen, s így eleve önfrusztráló ma mindenfajta ellenállás. Semp-runt idézem, azt a régi, mozgalmár hangú Semprunt, aki '68-as, kinyomtatásig sohasem jutó Eszmélet folyóiratunkba adta *Mit tehet az irodalom?* című írását, az irodalom valahai botrányteremtő hatalmát méltató Semprunt, akit felháborított, hogy „Minden irodalmi és individualista lázadás néhány hónap vagy év alatt megbukik a hivatalos szentesítés homokzátonyán”, aki évszázaddal korábbi társadalomelmélettel diagnosztizált, és úgy vélte, „A burzsoázia sokat tanult. De van valami, amit nem tudna elviselni: ha elveszik a hatalmát. Ez lenne valóban az egyetlen botrány, amelyből már nem tudna többé magához térni”, s mert nem volt szó a valóságosan létező „burzsoáziáról” vagy „hatalomról”, mert elmaradt a jelen analízise, a cselekvési program is csupán bombasztikussá sikeredhetett: „Elvtársak, tegyünk meg mindent azért, hogy ez a botrány elkövetkezzék”. Elvtársak, tegyünk meg mindent... – mondogattuk akkor, s mondom most is, tegyünk meg, amit tehet az irodalom s egy szellemi műhely. De mielőtt továbbjártatnám magamban – Bibó uchróniája nyomán is – az *Eszmélet szerepe Bibó István utolsó nagy alkotói korszakában* alcímű, eredetileg (hogy indulataimat, mindenekelőtt a sóvárgásomat fegyelmezzem) egzakt tanulmánynak induló, aztán mégiscsak amorf, legalábbis szabálytalan szociodarabbá alakuló virtuális művet, tisztáznom kell, miért nem jött létre ez a kapcsolat, pontosabban: miért nem kerestük meg Bibót, mert az még a legszertelenebb képzelődésben sem merülhet fel, hogy ő ajánlkozzon. Egyértelmű: nekünk kellett volna hívni, ahogyan hívtuk például Tóth Imrét Bukarestből, s oly sok, személyesen még nem ismert magyarországi vagy határon túli gondolkodót. Küldhettünk volna hozzá „követet” akár, ahogy Eörsi sikeres követségben járt Semprunnál – csak hogy nem ismertük Bibó tanulmányait, akkoriban nem is hallottunk róla.

II. SZELLEMÉNEK FELTÁMASZTÁSA

A halála után készült emlékkönyv egyik vissza-visszatérő, főtémává erősödő motívuma, hogy miért nem olvastuk a könyvtárak szabadpolcain is fellelhető alaptanulmányokat? miért nem tartottuk számon? miért nem ismertük fel, miért nem hatott ránk korábban elemi erővel? Az önfaggatások és önostorozások őszintesége nem megkérdőjelezhető. „...működése idején nem figyeltem fel Bibó Istvánra”; „...hozzájuthattam volna”; „Sokáig nem tudtam: ki vagy”;

„hogy lehet, hogy akkor én ezt nem értettem?”; „Mindezt mi nem tudtuk...”; „nem figyeltem fel...”; „Ki hallgatott rá?”, s a kötetvégi Csurka-fortissimo: a Bibó-felejtés, amiben a kérdéseken túl – hogy „...miért nem kellett Bibó, miért hiányzott több mint két évtizeden át...” – közvetlenül, nyersen megfogalmazódik: „Egy végtelen nagy lelkifurdalás, egy marcangoló, megsemmisítő lelkifurdalás szervezi ezt az antológiát”. Az „új magyar kiegészés”-sel gúnyosan és szenvedélyesen szembeforduló Csurka-„confessio” ma is megrendítő (bár teatralitása akkor is Bibó ízlése-stílusa ellenében szólt, s nem tudom, méltányos-e valakit „rehabilitálni”, szellemének feltámasztását egy tőle idegen szellemenben sürgetni) – isten tudja, képesek vagyok-e az elmúlt negyedszázad fölött objektíven áthajolni? Próbálkozhatok-e éppen én tárgyyszerűségfélével? Az emlékkönyvbe készült írások nagy hányadát most is úgy olvasom, hogy halom a szerzők hangját, nagyon is jól látom mimikájukat – Kodolányi Gyula tanulságokat levonó, finoman oktató fejtegetésében pedig nemcsak az általános lelkifurdalást vélem felfedezni, hanem konkrétan az Eszmélet-kapcsolat elmaradását. Lehet, hogy Kodolányi nem gondolt erre, írás közben talán fel sem villant tudatában az évtizeddel korábban szétvert műhely, talán csak a teste, érzékelésének emlékezete (ha van ilyen) őrizte a kockás pokróccal takart heverőinket, a kisasztalt, a tizenhét négyzetméteres, sokfunkciós szobában terpeszkedő, de a világmegváltó lobogást és a féktelen röhögéseket is szelídíteni hivatott (végtére a szomszéd szobában kishgyerekek aludtak) fikuszt, az Ámos-, Bálint- és Orosz János-képeket – hadd higgyem, hogy „tanulmányában” konkrétan az Eszmélet-lehetőség rejtőzik: „meg kell tanulnunk az önmegőrzés és önépités bibói etikáját, és mércénket úgy állítanunk magunk elé, mintha az egész közösség figyelne mindig ránk... alkalmakat kell teremtenünk magunknak... Mert az ő kései alkotói magányának nemcsak az az oka, hogy a magyar értelmiség... nem tartotta lelkiismereti ügyének Bibó István, a szocialista gondolkodó teljes vagy részleges rehabilitálását... talán ennél kevesebbet is elegendő lett volna tenni: csak annyit, hogy néhány hivatott ember szüntelen barátsággal figyeljen az elszigetelt Bibó Istvánra... elvárásokat, kihívásokat, alkalmakat, kritikát teremtve neki”.

Vagyis azt játszom, hogy ha akkor az Eszmélet szerzői közül valaki – Mészöly? Eörsi? Gáli? Vagy Kenedi János, aki emlékező esszéjének tanúsága szerint már olvasta Bibót – szíves figyelmünkbe ajánlja, ha Illyés vagy Vas István felneszel a lehetőségre, ha valaki a Valóság szerkesztői közül folyamatosan ostromló kérdéseinkre – hogy kit, és még kit? – azt mondja: ne feledkezetek meg, olvassátok el, vagy ha az írásos ábrándozásokban, programjavaslatokban, amelyek ugyancsak faggatózásainkra válaszoltak – hogy milyenek szeretnétek az Eszméletet és mit vársz a folyóirattól –, szóval ha valahol valaki „összehoz” bennünket Bibóval, mi lehetett volna.

III. HAMUBAN SÜLT POGÁCSA

'68-ban rá és ránk is hatott a prágai meg a párizsi meg a többi tavasz, a szellemi klímaváltozásra bizonyára egyként érzékenyek voltunk, noha mi a saját élet-tavasunkat éltük, Bibónak pedig ez volt az utolsó alkotókedvet érlelő korszaka. Ennek legbeszédesebb-szívszorítóbb dokumentuma a Révai Andrásnak Londonba – konspirációs úton-módon – küldött hosszú kísérőlevél. Az akkor félig kész (aztán vaskos könyvterjedelművé lett) tanulmányt, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságait* szeretne volna külföldön megjelentetni (nem csak a nyugaton már akkor is uralkodó, szenzációt csiholó-lobogtató gyakorlat kikerülése miatt húzódozott '76-ig az angol nyelvű kiadás, ráadásul akkor is csonkoltan látott napvilágot, és meglehetősen visszhangtalanság követte). Nem csupán a címzettnek (és Szabó Zoltánnak, Cs. Szabó Lászlónak, Sárközi Mátyásnak) szóló udvarias gesztus, mikor a kintiek munkára serkentő figyelmességéért és törődéséért hálálkodik. De „az erkölcsi kényszerérzet” mindjárt arra készíti, válaszoljon, hogy a korábbi években miért nem írt. „...mindenekelőtt azért..., mert érthető okokból a minimumra igyekeztem csökkenteni életmegtényilvánulásaimat, és kerülni a kapcsolatkeresés minden látszatát”, aztán: mert „Hiányzott az a lustaságomat legyőző kényszer, melyet Sárközi Márta felejtethetetlen szerkesztői határidői vagy országos méretű felfordulások jelentettek számomra”. A saját helyzet és állapot pontos elemzések szót ejt előző évi infarktusról, megnövekedett szabad idejéről, s arról, hogy rákényszerült „az emberi élet határotságának immár nem elméleti, hanem gyakorlati számbavételére”, hogy a „szerep”-alakítás amúgy is „valószínűtlen és hívságos volta” helyett egyre „nagyobb kényszerrel jelentkezik a tarisznya kiürítésének szükségessége, aminek félbemaradása oly keserűvé tette boldogult Bartók Béla utolsó napjait... szeretném a magam szerényebb tarisznyájának kiürítését idejében elkezdni, hogy közhaszonra bocsássam azt a, ha nem is lakomát, de hamuban sült pogácsát, ami kitelik belőle”.

A vágy és a készség nagyon is megvolt benne akkor – képzelgéseim tehát, hogy könnyen elcsábul az Eszmélet-szerzősége, egyáltalán nem légből kapott. Talán próbaképpen odaad előbb egy-két önállóan is megálló fejezetet a terjedelmes tanulmányból, de már néhány nap múlva levélben is rögzíti, mi minden foglalkoztatja még. Nem titkolja, hogy erősen hatott rá a régen tapasztalt műhely-szellem. Úgy gondolom, találkozásunk, beszélgetésünk után nem sokkal megkérdezte volna: és mi mit remélünk tőle. Tapogatózva akkor mi is próbára tesszük (milyen szép ütések a nem látható, nem érinthető labdával!), ő pedig készséggel elolvassa és lelkiismeretesen jegyzeteli, ami a tervezett számokból már elké-

szült. Persze egészen más, ha '68-ban a tavaszi induláskor találkozunk, vagy ha augusztus után, ha szerepel a '69 márciusában tartott (megtarthatott) Kossuth Klub-beli esten, ha az első három próbaszám valamelyikében benne van írása, vagy csak az esztendővel későbbiben, ami elindult a szegedi nyomdába. Tudom, így is, úgy is gyötörte volna – ahogyan a nyolcvanas évek közepén, a Liget betiltása és bezúzása után apámat gyötörte –, hogy írása és ő maga talán teher nekünk, hogy neve-személye akadályozza az engedélyezést, az egész szép reményű kezdeményezés megvalósulását. Óvatosan meg is pendíti: helyes-e művét, az ő száraz, tudományos értekezését egy irodalmi lapba préselni, de könnyen meggyőzhető, hogy igen, helyes. Hogy például Bojtár „keleturópéer” írásaival vagy a sokféle, sajátos kelet-európai (akkor még nem mondtuk magunkat közép-európainak) groteszkkal, vagy Semprunnal, Gregory Corso versével, a Marcuse-is-mertetéssel, igenis helye, fontos helye van. Most már nem bújhat vissza a „medvelyuk”-ba – erre felkapja a fejét: honnan tudjuk, hogy Révai Andrásnak azt írta, ha nem sikerül a folyamatos nyugati megjelenés, akkor megjelenik csak „ez az egy mű, elviselem az esetleges konzekvenciákat (melyek aligha lesznek büntetőjogi jellegűek, de nagyon is lehetnek anyagiak és zaklatásiak), s visszabújok a medvelyukamba megint, ezúttal valószínűleg örökre” – tényleg, honnan tudhatnánk, hogy éppen ezt a képet használja?

IV. NEM VAGYUNK NAIIVAK

Ami a leginkább oszlatná (valamelyest) aggodalmait, hogy érzékelné örömmünket. Azt az örömet, ami a világ legkülönbözőbb pontjain évszázadok óta fel-feltűnik, ahol lehetséges az együttműködés, a kölcsönös szellemi inspiráció. Hogy neve-személye „valakiknek” nem tetszik? Hiszen ha ez szempont lenne számunkra, nem is spontán alakuló folyóiratért küszködnénk, hanem az érvényesülésünkért. Látnivaló, hogy bár éppúgy nem vagyunk „naivak”, mint ő, és éppúgy jól fejlett a kompromisszumkésztségünk, mint neki, nem igyekszünk idegen elvárásoknak megfelelni. (Az emlékkönyvben Réz Pál írta, hogy Bibó „pozitív értelemben használta és alkalmazta a 'kompromisszum' fogalmát”.) Hogy a gyávaságot és árulást nem tévesztjük össze az érdekek és szempontok mindenkor szükséges egyeztetésével. (Ezért volt eleve reménytelen minden ügyeskedésünk az Eszméletért.)

Életművének egyik leginkább jellemző, legszépségesebb mozzanata, hogy az 1956. november 6-ára keltezett *Tervezet*, amelyet államminiszterként eljuttatott a francia kultúrattaséhoz, s hagyta, hogy itthon is kézből kézbe terjedjen, teljes címe szerint is a magyar kérdés kompromisszumos megoldására készült, s a hét pontba sűrített helyzetelemzés után csakugyan elsorolja a kibontakozás legfontosabb kritériumait – olyan tervezet tehát, „mely minden elvi engedmény nélkül tartalmaz méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást”.

V. UCHRÓNIA

A legvalószínűbb persze – mérlegelem körültekintően –, hogy a '68-ban írt „egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia^[2] kerül az Eszméletbe, amelyről alig rövidebb a leírás a Révai-féle levélben, mint maga a mű (ez önmagában is jelzi a kifejezés, az írásos közlés vágyát-kényszerét). A '69 októberi, Fészekbe tervezett (betiltott) estre a rendező Dániel Ferenc talán dramatizál is egy részletet belőle – gyanítom, hogy a két beszélgető férfiszereplő mellett a narrátor szövegével Káldy Nóra kínálódott volna az éjszakai próbákon. Látom most fel-felragyogni elragadó mosolyát: bohóc és bájos bakfis egyszerre. Gúnyolja magát, hogy a nemigen értett mondatokba belezavarodik, de ránk is villan: biztos, hogy a közönség majd érti ezt?

[2] Az uchrónia az „utópia” mintájára kreált szó: eszményi, nem volt idő.

Több időpontra és több helyszínre ugráló képzeletjátékomba egészen különböző síkok is beépülnek. Némelyiket nem is költöm-rendezem, csak hallom, látom, hogy van, hogy szól, olykor nem is ízlésem szerint. Például a sohasem hallott Bibó-hang mellett szól Ady sohasem hallott hangja. Először reszelősen, a vátesz kinyilatkoztatásával, alkoholmarta dörmögéssel mondja, hogy „Meghalt, és nagy lett”. És könnyörtelenül ismétli, újra és újra, monotonul: „Meghalt, és nagy lett.” Leinthehtetlenül. Hogy utóbb alkudoznom kell: a huszonhárom esztendő nagyváradi újságíró biztosan nem így beszélt. Továbbá Bibótól – meg tőlem is – távol áll a vádló, mindeneket summásan megítélő indulat. Az „ítélet” is olyasféle kényes fogalom, mint a „kompromisszum”, s éppúgy jellemző, hogy ki hogyan értelmezi és használja. Egyetlen leírt vagy magnóra mondott szövegrésze sincs, ahol megkerülné vagy elkenné embercsoportok vagy egyes személyek (akár kortársak) jellemzését. Sehol semmi szépelgés vagy pietizmus. Semmi felülemelkedés. Annál inkább pontos, lényegyet megragadó értékelés, és igen – megítélés is.

VI. RÁM SZABOTT ÜGY

A Huszár Tibor és Hanák Gábor készítette többrészes élet-interjú során is jóval gyakrabban méltatja élete szereplőit, mint ahányszor elmarasztal, de sehol sincs elhatározott, s ettől mindjárt szirupos és hamis jóindulat, meg ha kell, finomkodás nélkül, nagyon egyszerűen és keményen néven nevezi a gazságokat. Egy esztendővel a halála előtt – már kérdező-beszélgetőtárs jelenléte nélkül – mondja hangszalagra a szabadulása után történeteket, s ekkor is a társadalomtudós egzaktuságával és szenvedélyességével szól – a Kádár-konzolidációról például így: „Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá, nem mindenáron mindent akaróvá vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikusává vált, fogható, közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal. Azzal az országgal, mely húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye”. Ez a „kiegyezés” – mint Ferenc császár, Ferenc József vagy Horthy konzolidációja – súlyos megtorlás után úgy tudott ellangyosodni, hogy a „többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók elismerését is” elnyerte. Az elemzés így-úgy abba az alapkérdésbe fut, hogy ha a „többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók” integrálódni tudtak a Kádár-konzolidációba, ő miért nem, illetve „ha egyszer közre tudtam működni oly nagy szenvedéllyel 1945 és 1947 között a népi demokrácia elindulásának egyáltalán nem problémamentes műveleteiben, közöttük igen nagy buzgalommal olyan nem vitásan osztályharcos jellegű akciókban, mint a munkásoknak és parasztoknak közigazgatási vezetésre való átképzése, akkor mit akadémizálom egy sokkal nyugodtabb és szelídebb időben; ha akkor elviseltem úri atyámfiaiak és értelmiségi fajtámbelieimnek csendes rosszallását éppen úgy, mint felelősségrevonást kilátásba helyező fenyegetésüket, akkor mi a bajom most, amikor ugyanezek többsége már rég elismeréssel van e mértéktartó és értelmes hatalom iránt”. És magatartásának,

akkor már sorssá záródó élet-alakulásának, visszavonulásának – elfelejtésének! – magyarázatát is ő adja, először is azzal, hogy megkülönbözteti, kiemeli azokat a hamis kiegyező gesztusokra is képes alkotókat, akik „valami mindennél fontosabb ügy”-et képviselnek. „Kodály Zoltán elmehetett... Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonosságára felett... Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé”.

Szép és emelkedett, mondom erre a mindennél fontosabb ügy képviselőit felmentő szavakra; szép, igazán méltányos, ismétlem, hogy ezzel is takargassam kételyemet, holott a mondat lejtéséből érzem, Bibó sem kétely nélkül tette a megkülönböztetést, inkább csak érvényesült a következetesen – talán nem is tudottan – használt gyakorlat, hogy önmaga megítélésében szigorúbb, mint másokéban. Mert amúgy – azt hiszem, és ő is így gondolhatta – nemcsak a képviselőket, hanem magukat a mindennél fontosabb ügyeket is beárnyékolja, elmocskolja a tisztátalanság mégoly szelíd legitimálása és kiszolgálása. Néhány sorral később, a különféle „alternatívákat” meg azok összemosását elutasítva is, ezt bizonyítja. „...lassan eltelik az életem hamis alternatívákkal való küszködésben, hiszen Magyarországon 1945-ig állandóan a 'Hitler vagy Sztálin' első látásra is hamis alternatívájával terelték be a magyar értelmiség jelentős részét...” – lassan eltelik az életem, zúgom utána, a hamis alternatívákkal való küszködésben, a „mégiscsak jobb X, mint Y”-féle ideologizálás közepette. Bibó '56-os magatartása az akkor, meg a következő hónapokban írt memorandumai is a hamis alternatívák elutasításai. Semmi sem készítette aztán, hogy véleményét megváltoztassa: ha „tárgyalóképes hangulat” teremődik, „Magyarország pontosan abba a lebegő helyzetbe került volna a két nagyhatalmi blokk között, ami nekem – és nemcsak nekem, hanem a nagyon sok embert képviselő 'Kohn'-nak is az örök álma volt, tudniillik, hogy X.-ék kivonulnak, és Y.-ék nem vonulnak be”.

Virtuális darabomban itt brutális gongütés, olyan erős effekt kell, hogy a süket is összerezzenjen.

Nem rezzen. De minek is ijedezzen bárki? Nem akarok én semmiféle nyomorúságot növelni, csak hogy figyelmet keltsek – s elhitesse: Bibó érdekében. Marad a kopár tény: az „örök álom”-ból semmi sem valósult meg. Kicsit sem, módosítva, az új idők új viszonyaihoz igazodva sem. Sehogy. X.-ék helyett itt vannak Y.-ék, és a szöveg, hogy ők mégiscsak jobbak, éppoly szájalmas, mint a harminc meg ötven meg hatvan évvel ezelőtti szövegek. Mit remélhetett Bibó '78-ban, mikor kristálytiszttán látta, milyen üres, csak propaganda-szlogenre való még az enyhülés fogalma is? – mennyire „törékeny... amíg mind a két oldal az indokolatlan önelégültség állapotában él, és ideológiájának is, politikájának is döntő eleme a másik rendszerről festett ördögi kép”. Ha látta, hogy a két rendszer hasonulásának tüneteit „a gazdasági szempontok szokásos túlértékelése” generálja? Ha még a szociáldemokrácia is elveszítette erejét-terét, s a szakszervezetekkel együtt „a kapitalizmus intézményévé vált”? – mit remélhetett? Amit most én. Nem mintha a helyzetek, körülmények felcserélhetők lennének. Az ilyen analógia visszatetszően pózos és hazug is.

VII. EL TUDJA ÉRNI

Bibó majdnem hat évet raboskodott. Méghozzá a végiggondolt, gyakorlatban is képviselt, és mindvégig megőrzött nézeteiért ítelték el – például irgalmatlan kapitalizmus- és mindenfajta kizsákmányolás-ellenességéért –, és vállalt szolidaritása miatt szállították a váci börtönből (értelmiségi társaival itt legalább fordítási munkát végezhetett) az embertelenebb márianosztrai fogházba („ahol a börtönőrök részéről a gyűlölködők létszáma lényegesen több volt, mint másutt”), s aztán megint csak fel nem adott szolidaritása miatt verték meg. (Az a pár mondat, amit erről a gumibotos megverésről mond, nekem Kazinczy *Fogságom naplóját* idézi – nemcsak az érzékletesség és visszafogottság, a szenvedés és szemérem jellemből fakadó arányítása miatt, hanem ahogy megverőjéről és az aktusról gondolkodik-érez. „...a nyomozó közölte velem, hogy ő egy nagykunsági kubikus származék. Ő ismeri a mesterségét, és ha ő akarja, akkor én a sarokban fogok nyivákolni és saját ürülékemben és vizeletemben úszni. Ezt is el tudja érni. Mindez engem mély szomorúságra gerjesztett, mert hiszen valamikor én rettentő szenvedélyesen vettem részt a munkáskáderek gyors átképzésében, és ha elgondolom, hogy ezek közt akadtak olyanok, akiket Rákosiék arra tanítottak meg, hogy hogy lehet egy embert sarokban vinnyogó, magát összecsináló ronccsá tenni, akkor ez nagyon szomorú eredmény”).

Regisztrációs szám: 1413-1283/1958.	Eötvös Loránd Tudományegyetem REKTORI HIVATALA Budapest, V., Egyetem-tér 1—3. Telefon: 186-066, 186-070	Tárgy: Hív. szám: Mell.: Budapest, 1958. okt. 22.
Előadó: Kövesné	Címzett: Legfelsőbb Bíróság Dr. Lee Tibor Büntető Kollégium vezetője B u d a p e s t .	
Hivatalból díjaztatásos		

Kérem az Elvtársat, tegye lehetővé, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanársegéde, Pintér Jenő betekinthessen a letartóztatásban lévő **BIBÓ ISTVÁN** /:1911. augusztus 7., Budapest, a: Granl. Irén/, anyagába.
Tudomásunk szerint a Legfelsőbb Bíróság nevezett ügyében már jogerős ítéletet hozott.
Fentiekre azért van szükségünk, mert Bibó István egyetemünk állásán van és munkaviszonyát fegyelmi eljárással kívánjuk megszüntetni.

Ortutay Gyula
rektor

Petőfi nyomda V. — V. — 5517

ABTI-3.1.9.-V-150003/6

Milyen tömör, fontos megállapítások találhatók a szamizdattá vált *Emlékkönyv*-ben – Réz Pálé például, hogy Bibót „Központosító erőnek már csak a temetésén tapasztalhattuk”, vagy Haraszti Miklósné, „abszolút független volt, mert egyedül volt független” –, s mennyire nem lett a Bibó-felejtés ellenében szellemi feltámasz-

tás. Amikor a nyolcvanas évek derekán a Ligetet betiltották és bezúzták, könyvem nyomdai munkáit leállították, amikor egyik, aztán másik munkahelyemről kirúgtak, és így tovább, meghívott előadó voltam a Bibó nevét viselő Ménesi úti kollégiumban. Mert tényleg elegendő volt a hatalomnak (ezért volt „puha”?), hogy már nem élt? Máris megkezdődhetett a Bibó-felejtés második korszaka? És most? Hol és mit tanítanak az ő szorongatóan aktuális történelem- és társadalomelemzéseiből? Az ilyen-olyan párt ’56 ünneplésében hol esik szó Bibó tervezeteinek pontjairól? Egyáltalán ildomos még szó szerint idézni? Hogy „amit a szovjet tankok szétlőttek”, az „a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt”?

VIII. VAGYOK-E MÉG

’68 táján – ez érezhető – szenvedélyessé érlelődött közlési vágya, s mert ez itthon és külföldön is észrevétlen maradt, mert „elvi engedmények nélkül” – pontosabban a hatalomnak tett gesztusok, illetve a mindig is „tömbösödő”, a kiválasztottság és beavatottság göggyével szervezkedő ellenzék befogadását kereső felkínálkozások nélkül – nem nyílt lehetősége semmilyen, még oly szűk körű megnyilatkozásra sem, s mert már megtapasztalhatta azt a napjainkra totálissá vált közönyt is, amiben, amivel szemben az ember csak a saját csipkedheti: vagyok-e még, lehetséges, hogy csakugyan nem vagyok már?; az eufemisztikusan közönynek nevezett módszert (legdrasztikusabban a Sartre-nak eljuttatott, s éppúgy visszhangtalan levél, mint a Kádár Jánosnak címzettek esetében; mind-egyik a ’63-as amnesztia után is börtönben maradtak kiszabadítását kezdeményezte, egy jogászhoz talán nem illő személyes mozzanat megvallásával: hogy 1963-as szabadulása óta mind nyomasztóbb számára a tudat, hogy „olyanok, akik nálam nem súlyosabb, sőt, sokszor enyhébb cselekményt követtek el, azóta is, idestova kétszer annyi ideje ülnek börtönben”) – s mert csak az ízlésével-erkölcsével összeegyeztethetetlen „lehetőség” adódott volna, viselte inkább a haszontalan létet. Bizonyára ez volt számára a legnagyobb. Nem a „felejtés”, hanem annak következménye: hogy hatástalan, tehetetlen.

Milyen jó lett volna, ha valahogy kifejezhetem: ez volt a jó döntés. Nem mondhatnám másképp, csak a közösen utált formulával: mégiscsak ez volt a jobb döntés; talán nevetnénk az ideitlenségen, s én feszengve magyarázni próbálnám, hogy ha köznapi értelemben nem is tudott használni – ne takargassuk: nem tudott! –, legalább szép volt szelíd konoksága – szép az egész egyívű pálya. De hogyan érvelhetnék ezzel éppen én, amikor pontosan tudom, még én is a zsigereimben érzem azt a kőkemény nevelést, kulturális-szociális örökséget, amiben a hasznos, a közösséget segítő munka a szellem művelőjének önmeghatározása – voltaképpen választást nem is igen engedő kategorikus imperatívusz.